

Geometryczne liczby.

3. „Elementy” Euklidesa

materiały do ćwiczeń

Projekt „Matematyka dla ciekawych świata”
spisał: Michał Korch

16 marca 2020

Tym kolorem oznaczone są informacje dla prowadzących grupy ćwiczeniowe.

1 Geometria i postulaty Euklidesa – konstrukcje

Jak wiecie Euklides w swoim niesamowicie doskonałym dziele „Elementy” zaproponował pięć aksjomatów geometrii

1. Dowolne dwa punkty można połączyć prostą.
2. Dowolną prostą można przedłużyć nieograniczenie.
3. Dla danego odcinka można zaznaczyć okrąg o środku w dowolnym punkcie i promieniu równym odcinkowi.
4. Wszystkie kąty proste są równe.
5. Dwie proste, które przecinają trzecią w taki sposób, że suma kątów wewnętrznych po jednej stronie jest mniejsza od dwóch kątów prostych, przetną się i to właśnie z tej właśnie strony, jeśli się je odpowiednio przedłuży.

Następnie udowodnił mnóstwo, nie zawsze prostych, faktów geometrycznych.

Jednym z podstawowych problemów geometrycznych rozważanych przez Euklidesa i innych uczonych starożytności była możliwość konstrukcji różnych obiektów geometrycznych używając tylko cyrkla i linijki. Spróbujmy także wymyślić tego rodzaju konstrukcje.

Zadanie 1

Macie dany odcinek. Korzystając tylko z cyrkla i linijki znajdź środek odcinka, oraz skonstruujcie (narysujcie) kwadrat, którego dany odcinek jest bokiem.

Oczywiście w pierwszej części z obu końców odcinka należy zatoczyć okręgi o dowolnym sporym promieniu (np. długości odcinka). Odcinek wyznaczony przez dwa punkty przecięcia wyznaczonych okręgów przecina się z danym pod kątem prostym w jego środku.

W drugiej części należy przedłużyć dany odcinek AB i przy pomocy cyrkla odmierzyć z każdej strony dodatkową długość odcinka (powiedzmy będą to punkty odpowiednio C i D). Przy pomocy konstrukcji z pierwszej części znajdujemy środki odcinków CB i AD . Są to odpowiednio A i B oczywiście, ale jako produkt uboczny dostajemy proste prostopadłe do AB w tych punktach. Odkładamy na nich długość odcinka AB w tę samą stronę dostając punkty odpowiednio X i Y . Szukany kwadrat to $XYBA$.

Zadanie 2

Skonstruujcie teraz trójkąt równoboczny o boku będącym danym odcinkiem.

Oczywiście wystarczy zatoczyć dwa okręgi o środku w poszczególnych końcach tego odcinka i długości będących długościami tego odcinka.

1.1 Zadanie 3

Jak wiecie umiemy skonstruować pięciokąt foremny. Załóżmy więc, że mamy dany pięciokąt foremny. Możecie też założyć, że mamy dany jego środek. Jak skonstruować piętnastokąt foremny?

Wskazówka: Wskazówka do tego zadania jest na końcu skryptu.

Łuk okręgu, którego cięciwą jest bok piętnastokąta foremnego jest różnicą łuku, którego cięciwa to trójkąt równoboczny wpisany w okrąg oraz łuku, którego cięciwą jest pięciokąt foremny wpisany w ten okrąg.

2 Twierdzenie Pitagorasa

Twierdzenie Pitagorasa, którego dowód znalazł się w „Elementach” Euklidesa orzeka, że w każdym trójkącie prostokątnym suma długości przyprostokątnych podniesionych do kwadratu jest równa długości przeciwprostokątnej podniesionej do kwadratu.

Zadanie 4

Niech będzie dany trójkąt prostokątny ABC o przeciwprostokątnej AB . Wysokość z wierzchołka C pada na podstawę AB w punkcie H . Udowodnijcie, że $|CH| = \sqrt{|AH||BH|}$.

Wskazówka: Wskazówki do tego zadania znajdziecie na końcu skryptu.

$|CH|^2 = |CB|^2 - |BH|^2$, $|CH|^2 = |AC|^2 - |AH|^2$, więc $2|CH|^2 = |BC|^2 + |AC|^2 - |BH|^2 - |AH|^2$.
Zatem $2|CH|^2 = |AB|^2 - |BH|^2 - |AH|^2$, co daje $2|CH|^2 = (|AH| + |BH|)^2 - |BH|^2 - |AH|^2$, zatem $2|CH|^2 = 2|AH||BH|$

Zadanie 5

Macie dane dwa kwadraty. Skonstruujcie kwadrat o polu będącym sumą pól zadanych kwadratów.

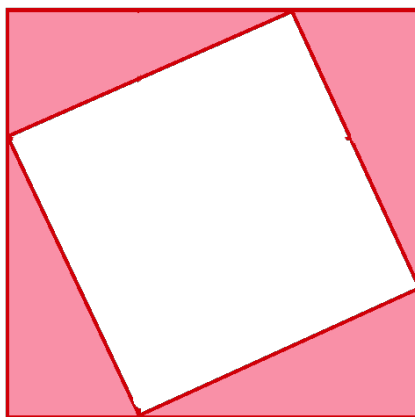
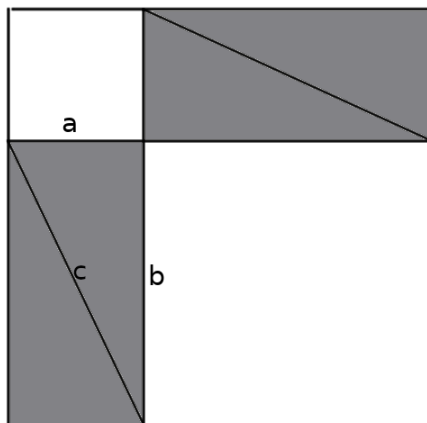
Oczywiście trzeba skonstruować trójkąt prostokątny o bokach będących długościami danych

kwadratów. Wtedy kwadrat o boku będącą przeciwprostokątną to szukany kwadrat. Konstruowanie kątów prostych i kwadratów nauczyliśmy się w zadaniu 1.

Zadanie 6

Znamy obecnie wiele dowodów Twierdzenia Pitagorasa, w tym aż osiem dowodów przedstawił Euklides. Ale jak dowodził swojego twierdzenia Pitagoras? Tego nie wiemy. Niektórzy jednak domyślają się, że robił to w sposób zobrazowany poniższym rysunkiem.

Wskazówka: Wskazówkę do tego zadania znajdziecie na końcu.

3 Kąty w okręgu

Zadanie 7

Kolejnym znanym twierdzeniem, którego dowód można znaleźć w „Elementach” Euklidesa to twierdzenie o kątach w okręgu. Niech będzie dany okrąg i jego łuk. Każdy kąt wpisany w okrąg oparty na tym łuku ma tę samą miarę i jest ona równa mierze kąta pomiędzy cięciwą tego łuku a styczną (tzw. kąt dopisany). Udowodnijcie to twierdzenie.

Wskazówka: Wskazówki do tego zadania znajdziecie na końcu skryptu.

Niech okrąg ma środek O , końce łuku to A i B , a wierzchołek kąta opartego na tym łuku to C . Rysując prostą OC dostaję dwa trójkąty równoramienne ACO i BCO . W takim razie jeśli $\beta_1 = \angle ACO$ oraz $\beta_2 = \angle BCO$, to $2\beta_1 + \angle AOC = 180^\circ$ oraz $2\beta_2 + \angle BOC = 180^\circ$. Zatem $\angle AOB = 360^\circ - \angle AOC - \angle BOC = 2\beta_1 + 2\beta_2 = 2$

measured angle ACB , ale skoro dla każdego punktu C , kąt $\angle AOB$ pozostaje ten sam, dostajemy pierwszą tezę zadania.

Rozważmy zatem przypadek, gdy AC to średnica okręgu, i wtedy kąt ABC jest prosty. Zatem $\angle BAC = 90^\circ - \angle ACB$, ale również $\angle BAC = 90^\circ - \alpha$, gdzie α to kąt dopisany, bowiem średnica jest prostopadła do stycznej. Zatem $\angle ACB = \alpha$.

Zadanie 8

Udowodnijcie, że w takim razie, jeśli czworokąt da się wpisać w okrąg to suma jego przeciwległych kątów wynosi 180° .

Skoro kąt wpisany to połowa kąta środkowego, a dwa kąty środkowe odpowiadające dwóm naprzeciwległym kątom w takim czworokącie sumują się do pełnego kąta 360° , to zachodzi teza zadania.

Co więc odnotujemy fakt, że warunek w zadaniu 8 można odwrócić – każdy czworokąt, którego przeciwległe kąty sumują się do 180° można wpisać w okrąg.

Zadanie 9

Dany jest trójkąt ostrokątny ABC , taki że kąt przy wierzchołku C wynosi 60° . Punkty D i E są rzutami prostokątnymi odpowiednio punktów A i B na proste BC i AC . Punkt M jest środkiem boku AB . Wykażcie, że trójkąt DEM jest równoboczny.

Wskazówka: Wskazówki do tego zadania znajdziecie na końcu skryptu.

Łatwo od razu zauważyć, że $\angle DAE = 30^\circ$, co więcej trójkąty AEB oraz ADB są prostokątne o tej samej przeciwprostokątnej, która jest zatem średnicą okręgu opisanego na każdym z nich, czyli to ten sam okrąg. Inaczej mówiąc punkty $ABDE$ leżą na jednym okręgu o środku w M . Kąt $\angle DME = 2\angle DAE = 2 \cdot 30^\circ = 60^\circ$, jako kąt środkowy oparty na tym samym łuku (patrz dowód poprzedniego zadania). Co więcej jest równoramienny, bowiem ME i MD to promienie, zatem jest równoboczny.

4 Potęga punktu

Jak wiecie, twierdzenie o potędze punktu, które dowiódł Euklides w 3. księdze „Elementów” mówi, że jeśli dany jest okrąg o oraz proste k i l przecinające się w punkcie P na zewnątrz okręgu o , takie że A i B to punkty przecięcia k i okręgu o , zaś l jest styczna do o w punkcie C , to:

$$|PC|^2 = |PA| \cdot |PB|.$$

Zatem jeśli mamy punkt P i okrąg o , to jakkolwiek go przetniemy prostą uzyskując punkty A i B , iloczyn długości $|PA||PB|$ będzie taki sam. Ten iloczyn nazywa się potęgą punktu P względem okręgu o .

Zadanie 10

Udowodnijcie to twierdzenie w przypadku, gdy prosta k przechodzi przez punkt O będący środkiem okręgu o .

Wskazówka: Wskazówki do tego zadania znajdziecie na końcu skryptu.

Założmy bez straty ogólności, że punkt A leży bliżej punktu P niż punkt B . Połącz odcinkiem O i C . Zauważ, że $|OP|^2 = (|PA| + |OA|)^2 = |OA|^2 + |PA|(2|OA| + |PA|)$. Teraz zauważ równość różnych promieni okręgu o oraz skorzystaj z Tw. Pitagorasa:

$$|OP|^2 = (|PA| + |OA|)^2 = |OA|^2 + |PA|(2|OA| + |PA|) = |OC|^2 + |PA||PB|,$$

ale trójkąt PCO jest prostokątny, więc $|OP|^2 - |OC|^2 = |PC|^2$, czyli $|PC|^2 = |PA||PB|$.

Zadanie 11

Udowodnijcie twierdzenie o potędze punktu w ogólnym przypadku, czyli gdy prosta k nie przechodzi przez środek okręgu.

Wskazówka: Wskazówka do tego zadania jest dostępna na końcu skryptu.

Zaznaczcie punkt D będący środkiem odcinka AB oraz poprowadźcie odcinki OD , OP , OA i OC . Następnie postępujemy podobnie jak w poprzednim zadaniu, z tym że tym razem trzy razy trzeba skorzystać z twierdzenia Pitagorasa. Skoro $|DP| = |AD| + |AP|$, to

$$|DP|^2 = (|AD| + |AP|)^2 = |AD|^2 + |AP|(2|AD| + |AP|) = |AD|^2 + |AP||BP|,$$

ale $|DP|^2 = |OP|^2 - |DO|^2$, $|AD|^2 = |AO|^2 - |DO|^2$, $|OP|^2 = |CP|^2 - |OC|^2$ i $|AO| = |CO|$. Dostajemy

$$|CO|^2 + |CP|^2 - |DO|^2 = |AO|^2 - |DO|^2 + |AP||BP|,$$

czyli $|CP|^2 = |AP||BP|$.

Zadanie 12

Założmy, że odcinki AB i CD przecinają się w punkcie P oraz $|AP||BP| = |CP||DP|$. Udowodnijcie, że A, B, C, D leżą na jednym okręgu.

Założmy, że o jest okręgiem opisanym na trójkącie ABC , oraz D' jest jego przecięciem z prostą CD . Wtedy $|AP||BP| = |CP||D'P|$, a wiemy, że $|AP||BP| = |CP||DP|$, zatem $|CP||DP| = |CP||D'P|$, czyli $|DP| = |D'P|$, czyli $D = D'$.

5 Zadania dodatkowe

Zadanie 13

Skonstruujcie za pomocą cyrkla i linijki sześciokąt foremny.

Zadanie 14

Przeprowadźcie krok po kroku, cyrklem i linijką, konstrukcję Euklidesa pięciokąta foremnego, którą zobaczyliście podczas wykładu, patrz <https://youtu.be/s9WVS6eZkXI>.

Zadanie 15

Na bokach BC i AC trójkąta ostrokątnego ABC zbudowano, po zewnętrznej stronie, kwadraty, odpowiednio, $BCFE$ i $ACGH$. Udowodnijcie, że proste AF , BG i EH przecinają się w jednym punkcie.

Wskazówka: Wskazówka do tego zadania jest dostępna na końcu skryptu.

Zauważ, że patrząc z punktu C , AF i BG są odcinkami obróconymi względem siebie o 90° . Niech M będzie punktem ich przecięcia. Policzmy miary poszczególnych kątów składających się na kąt HME . Oczywiście wiemy już, że $\angle AMB = 90^\circ$, więc wystarczy wykazać, że $\angle BME = \angle AMH = 45^\circ$. Wykażmy, że $\angle BME = 45^\circ$, druga równość jest analogiczna. Skoro $\angle BMF = 90^\circ$, to czworokąt $BMFE$ jest wpisany w okrąg i jest to ten sam okrąg, co okrąg opisany na kwadracie $BCFE$. Zatem $\angle BME = \angle BCE = 45^\circ$, bo to kąt między przekątną i bokiem kwadratu.

Zadanie 16

Niech prosta k przechodzi przez środek O okręgu o oraz niech C i D leżą na tym okręgu po jednej stronie prostej k . Poprowadźmy jeszcze proste styczne m i n do o odpowiednio w punktach C i D . Niech przecięcie k i m to A oraz przecięcie k i n to B , zaś przecięcie m i n to P . W końcu, niech H będzie spodkiem wysokości z wierzchołka P na podstawę AB w trójkącie ABP . Udowodnij, że kąty CHP i DHP są sobie równe.

Wskazówka: Wskazówka do tego zadania jest dostępna na końcu skryptu.

Punkty C, P, D, H i O leżą na jednym okręgu, bo $\angle PCO = \angle PDO = 90^\circ$, więc czworokąt $CPDO$ jest wpisany w okrąg oraz $\angle PHO = \angle ODP = 90^\circ$, więc czworokąt $PHOD$ jest wpisany w okrąg i jest to ten sam okrąg (opisany na trójkącie DOP). Teraz badane w zadaniu kąty są równe bo są oparte na łukach o tej samej długości, ponieważ $CP = PD$ (ponieważ są do siebie symetryczne względem PO).

Zadanie 17

W dziele „O podziałach figur”, przypisywanym również Euklidesowi, formułuje on następujące zadanie. Niech będzie dany trójkąt ABC oraz punkt D leżący na boku AB . Poprowadź przez punkt D prostą tak, aby podzieliła trójkąt na dwie części o równych polach. Rozwiążcie to zadanie!

Wskazówka: Wskazówka do tego zadania jest dostępna na końcu skryptu!

Rozważ najpierw prostą sytuację, gdy D jest środkiem odcinka AB . Jeśli nie jest, to założmy, że D jest bliżej A , niż B . Zaznacz punkt E będący środkiem odcinka AB oraz narysuj prostą przechodzącą przez E i równoległą do DC . Niech F będzie punktem przecięcia tej prostej z bokiem BC . Wtedy prosta zawierająca odcinek DF jest szukaną prostą. Jest tak, bo pola trójkątów CFO oraz CEO są równe, gdzie O to przecięcie DF i CE .

Zadanie 18

Niech będą dane okręgi o_1 i o_2 nie przecinające się, jeden na zewnątrz drugiego. Prosta k , jest styczna do o_1 i o_2 odpowiednio w punktach A i C , tak że okręgi są po jednej jej stronie. Druga

prosta styczna l o takiej samej cesze jest styczna odpowiednio w punktach B i D . Odcinek AD przecina okręgi o_1 i o_2 odpowiednio w punktach E oraz F . Wykażcie, że $|AE| = |DF|$.

Ze względu na symetrię sytuacji $|AC| = |BD|$. Z twierdzenia o potęgze punktu $|AF||AD| = |AC|^2$, ale też $|BD|^2 = |DE||AD|$, zatem $|AF| = |DE|$, a więc również $|AE| = |DF|$.

6 Proponowane zadania domowe

Zadanie 19 (za 2 punkty)

Niech będzie dany prostokąt. Skonstruuj cyrklem i linijką kwadrat o polu równym polu tego prostokąta.

Wskazówka: Wskazówki do tego zadania znajdziecie na końcu skryptu.

Na jednej prostej odkładamy oba boki prostokąta AB i BC i dla powstałego tak odcinka AC znajdujemy (jak w zadaniu 1) jego środek oraz prostą prostopadłą do niego w punkcie B . Ze środka zataczamy okrąg, którego średnicą jest AC . Przecięcie okręgu ze znalezioną prostą prostopadłą to punkt D i na mocy zadania 3, BD to szukany bok kwadratu, który konstruujemy jak w zadaniu 1.

Zadanie 20 (za 2 punkty)

Stwórz samodzielnie siatki wszystkich wielościanów foremnych.

Czyli czworościanu, sześcianu, ośmiościanu, dwunastościanu i dwudziestościanu.

Zadanie 21 (za 2 punkty)

Niech będą dane dwa okręgi przecinające się w punktach P i Q oraz punkt A leżący na pierwszym okręgu, różny od P i Q . Punkty przecięcia przedłużeń odcinków AP i AQ z drugim z okręgów, to odpowiednio B i C . Udowodnij, że styczna do pierwszego z okręgów w punkcie A jest równoległa do prostej BC .

Wskazówka: Wskazówka do tego zadania jest dostępna na końcu skryptu.

Kąt dopisany w punkcie A jest równy $\sphericalangle AQP$, Zatem $\sphericalangle PQC = 180^\circ - \sphericalangle AQP$, ale skoro czworokąt $BCQP$ jest wpisany w okrąg, to $\sphericalangle PQC + \sphericalangle PBC = 180^\circ$, a zatem $\sphericalangle PBC = \sphericalangle AQP$, i równy naszemu kątowi dopisanemu, co dowodzi równoległości stycznej i prostej BC .

7 Wskazówki do zadań

Zadanie 4

Wskazówka: Skorzystajcie trzy razy z tw. Pitagorasa.

Zadanie 4

Wskazówka: Przetaw cztery widoczne na rysunku trójkąty, tak aby ich przeciwprostokątne tworzyły kwadrat.

Zadanie 7

Wskazówka: Dorysujcie odcinek między środkiem okręgu, a wierzchołkiem kąta i rozważcie kąty w powstałych trójkątach.

Zadanie 8

Wskazówka: Oblicz kąt CAD lub CBE , a następnie przyjrzyjcie się czworokątowi $ABED$. Czy można na nim opisać okrąg?

Zadanie 10

Wskazówka: Załóżmy bez straty ogólności, że punkt A leży bliżej punktu P niż punkt B . Połączcie odcinkiem O i C . Zauważcie, że $|OP|^2 = (|PA| + |OA|)^2 = |OA|^2 + |PA|(2|OA| + |PA|)$. Teraz zauważcie równość różnych promieni okręgu o oraz skorzystaj z Tw. Pitagorasa.

Zadanie 11

Wskazówka: Zaznaczcie punkt D będący środkiem odcinka AB oraz poprowadźcie odcinki OD , OP , OA i OC . Postępuj podobnie jak w poprzednim zadaniu, z tym że tym razem będziecie korzystać z Tw. Pitagorasa aż dwa razy!

Zadanie 15

Wskazówka: Zauważcie, że patrząc z punktu C , AF i BG są odcinkami obróconymi względem siebie o 90° . Niech M będzie punktem ich przecięcia. Policz miary poszczególnych kątów składających się na kąt HME .

Zadanie 16

Wskazówka: Punkty C, P, D, H i O leżą na jednym okręgu. Dlaczego?

Zadanie 17

Wskazówka: Rozważcie najpierw prostą sytuację, gdy D jest środkiem odcinka AB .

Zadanie 19

Wskazówka: Skorzystaj z zadania 4.

Zadanie 21

Wskazówka: Skorzystaj z twierdzenia o kącie dopisanym w okręgu, a następnie zauważ, że czworokąt $BCQP$ jest wpisany w okrąg.

Zadania inspirowane: listami zadań Kuby Pawlikowskiego z zadań obozu Almu, zadaniami z „Dety” Joanny Jaszuńskiej, pomysłami Michała Korcha, listami zadań dr. J. Bednarczuka do Geometrii I i II, „O podziałach figur” przypisywane Euklidesowi.